

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך כח, תשל"ז

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

לשונות עבריים בדיבורם של בני תימן*

(לשון סתרים, לשון נקייה והיפוכה)

ישראל בגלות — כבגלויות אחרות — דיברו בלשון העם שפקדו ישבו. לעתים היו נקלעים למצבים ונסיפות, שחייבו אותם להשתמש בלשון אחרת, כאמצעי זהירות מפני הגויים. לתכלית זו עוצבו מלים וניבים עבריים, שתכליתם לכסות ולהעלים את הדברים מידיעת הנכרים. לשם כך נבחרו מלים רחוקות מן הלשון הערבית בשורשן, כדי שלא יבין הגוי, ואפילו ברמז, במה מדובר¹. ולא בגלות תימן בלבד נהגה העברית פלשון

* נגעתי במקצת בנושא זה ברשימתי ב"לשוננו לעם", מחזור כ"א, קונטרס י (ר"י), עמ' 264–265.

1. כינויו של היהודי אינו "יהודי", המקובל גם בערבית, אלא "עברי". לדוגמה, פשנופלת תגרת ידיים בין ערבי ליהודי, מחזקים צופים יהודים את אחיהם בקריאה "עֵנָה וְצֹחַ גַּא עֵבְרִי!" [יהודי, הפה וצעק]. "עות וְצֹחַ" דיבור מליצי, שגוי לא ירד לתוכנו. "צֹחַ" נועד ליצור את הרושם, שהיהודי החלש הוא המופה, ולא להפך. הפאת הגוי או הערמה עליו במשא ומתן מכונה "תגלחת".

סתרים, כי אם בכל גלויות, ישראל². מנהג-שיח זה ימיו כימי הגלות וזכרו מובא בתלמוד³. לשונות הסתרים במשפנות היהודים בתימן הן מתחום של רדיפות ועלייה לארץ ישראל⁴, מסחר ומשא ומתן⁵.

בצד "לשון סתרים" מהלכים פינויי גנאי כלפי מוסלמים

2. בפני דוברי יידיש — עיין כתבי י"ח טביוב, ברלין תרפ"ג, היסודות העבריים ב'ארגון, עמ' 219. ובפני דוברי ארמית בכורדיסטאן — יונה צבר, היסודות העבריים בניב הארמי שבפני יהודי זאכו בכורדיסטאן, לשוננו לח, תשל"ד, עמ' 216.

3. השוה: זוג בא מרקת, ותפשו נשר, ובידם דברים הנעשה בלזו (סנהדרין יב ע"א).

4. הסיסמה להפסקת שיחה בין יהודים, בגלל הופעה פתאומית של הגוי, היא "אָנְשֶׁם" (מפרשים אותה כצירוף של "אין שם" ושיעורה: שתיקה!). הרמו ליהודי להימלט, כיון שאיביו או אנשי השלטון באים לאסרו, הוא "דִּיחִי!" [הסתלק!] א': "אלהרים; להרים ולגבעות". דהיינו, נוס אל ההרים והגבעות, ומצא לך שם מקלט. המלשין מכוונה "מוסר" כמו בשאר קהילות ישראל. יהודי, שעלה בהיחבא לארץ-ישראל, אומרים עליו הבריות "פֶּשֶׁט רָגְלוֹ" כלומר: שילח רגליו ועלה לארץ-ישראל.

5. קָרֶשׁ — המטבע הגבוה במדינה נקרו "דף" כתרגום "קָרֶשׁ" במקרא. "רביע קרש" מרומז בפתוב "רובץ תחת משאו" (שמות כג, ה), שתרגומו "רביע תחת טועניה", או במלים "תחת טועניה", והשומע יבין, שהמכוון הוא למטבע "רביע".

"פשעה" הוא אדרת עור ("גרם" בערבית), על פי רס"ג, המתרגם "פֶּשֶׁע" (בראשית לא, לו) "גרם". "גרם" בדיאלקט התימני הוא מעיל עשוי ריעות כבשים. "פשעה" הוא לשון נקבה ל"פשע".

דמי סרסרות ותיווך בעסקאות עם מוסלמים נקראים "הנוע" (סירוס התיבה "הנאה").

וערכי דת שלהם. יסוד השימוש בכינויים של גנאי, לגבי דת נכרים, הוא באזהרת הכתובים "ושם אלהים אחרים לא תזכירו לא ישמע על-פיך" (שמות כג, יג), "ואבדתם את-שםם" (דברים יב, ג)⁶. בהתאם לכך מכנים את הקוראן — "קלוֹן", ואת נביאם — "משוגע"⁷. התפילה היא "תפלות", והמסגד — "מִסְגָּף", והמתפלל — "מתפלש". הפעבה היא "אבן התועים"⁸, והעולים למכה הם "תועים". חגם ("עיד") הוא "איד"⁹; וימי אידיהם מכונים "אבלות". הוא הדין לאנשי דת וכלי קודש. ה"אמאם" (פינוי השליט בתימן) הוא "מום"¹⁰. המתייחסים על זרע הנביא (שריף, שרפא) — "שרוף", "שרופים". שליטי תימן הזידיין, הנמנים עם הפת השיעית ("זידי, זידיון") מכונים "יֵד, יָדִים, יְדוֹנִים", ומלכותם "מלכות זדונית". אציליהם (נְבִיל, נְבִילָא) — מכונים "נְבִל, נְבָלִים". השלטון הטורקי (עת'מאני) הוא "אֶשְׁמֵנִי" (כְּבֹד חֲטָא וְאֶשֶׁם). גם שמות שבטי ערב מכונים

6. השוה רש"י: ואבדתם את שמם — לכנות להם שם לגנאי; עפ"י "אבן הטועים" (משנה תענית ג, ח).

7. פינוי זה הטיחו בו יריביו מקרב הערבים (קוראן 15, 6; 81, 21; 68, 2). מצוי בספרות ימי הביניים העברית (איגרת תימן לרמב"ם, מהדורת א' הלקין, עמ' 36) ובפירוש ראב"ע לתורה (שמות יט, יב) וכן במדרשות יהודי תימן ובספרותם.

8. עפ"י "אבן הטועים" (משנה תענית ג, ח).

9. "איד" כפינוי לחג של נכרים מקובל בלשון חכמים.

10. בצדו נוהגים שמות עבריים שאין בהם גנות: כהן (תפסיר רס"ג ל"כהן" במקרא — "אמאם"); כומר [תרגום אונקלוס ל"כהנים" (בראשית מז, כב) — פומרוא]; מכמרת — ממשלת האימאם. הואיל ולפי הארמית כהן=כומר ולפי התפסיר כהן=אמאם; הרי שהאימאם הוא כומר.

בשמות עמים היסטוריים אויבי ישראל. שבטי ה"קבאיל" הם — עמלקים, בני עמון¹¹. פלשתים — הם הפושים (צומאליים) שבעדן. "שֶׁקֶץ" הוא הגמל.

פינויים, לשבח ולגנאי, נהוגים גם בין יהודים ליהודים. המעניין שבדבר הוא, שכל השמות שאולים מן המקרא ומספרות ישראל. שם מן ההיסטוריה והספרות הערבית — בל יִפְקֹד ובל יִזְכֹּר בפיהם. יהודי מיוסר הריהו "איוב". ר' אברהם צאלח (תקצ"ג-תרס"ה), מוכיח ודרשן שהרבה בכיות וקינוות, נתפנה בפי בני דורו "ירמיה". מטבעות הפסח נקראים "קֶשֶׁקֶשׁ", ושטרי הפסח של ארץ ישראל — "רִיעָה, רִיעוּת". וכנגדם — לגנאי: הָמָן — בן בליעל, אויב וצר; בְּנֵי בְרָשָׁע — משחיתים, מחבלים¹²; איזבל — אישה מרשעת; שְׁכָמִי — ילד עם הארץ¹³; בלעם — זולל וסובא, סומא באחת מעיניו¹⁴. יש שהפינוי נעשה בהכנסת שינוי קל בשם המקורי, העברי או הערבי. זקנים טרחנים מכונים "זָב, זָבָה" (סב, סבה); זקנה קנטרנית — "עֶכְס, עֶכְזָה" (עג'וז, עג'וזה).

11. בפי יהודי חבאן "עמלק" הוא שבט "אלעואלק" שבחצרמות.

12. עפ"י בראשית יד, ב וכמדרשו: בְּרָשָׁע — שהוא רשע (מדרש רבה, בראשית מב, ה).

13. שכמי — הפונה ל"שכם בן חמור", והרמוז הוא לתיבה "חמור", דהיינו, עם הארץ כחמור.

14. זולל וסובא — על שם שהוא בולע הפול; סומא בעין אחת — כבלעם, שנאמר בו "שתום העין" (במדבר כד, ג). אמנם רס"ג תרגם את הלשון בעקבות אוגלוס ("דשפיר חזי") — חד העין, אבל בתלמוד (נידה לא ע"א) דרשוהו, שנסמחה עינו האחת.

ברם, בצדה של לשון גנאי מהלכת בפיהם גם לשון נקייה. בדבר זה הולכים הם בדרךם של תורה ושל חכמי ישראל, שדיברו בלשון נקייה, ונוהגים על פי ציווי חז"ל, שלא יוציא אדם דבר מגונה מפיו¹⁵. לשון נקייה נוהגת בעניינים של טומאה ובדברים של איסור, שהנפש היפה דוחה ומרחיקה אותם. הנה כמה דוגמאות: "רְחוּקָה" היא אישה נידה¹⁶. "טְהָרָה" — שמה של פרשת "מצורע" בספר ויקרא. "נוֹשֵׂא אָדָם" — כינויו של החמור¹⁷. "חוץ מִכְבוֹדָךְ" — כינוי לנעליים. "מְטִיל" — גיד האמה¹⁸. "הַסְפָּקָה" הוא לשון נקייה לחרם ונידוי. יהודי, שסרח ונתבקש לפרוש מבני חבורה, הפנייה אליו מנוסחת במלים "כְּפִד הַמָּקוֹם!" כלומר: קום וצא. "טֹלְטֵל" הוא לשון נקייה ל"גִּנְב", ו"טֹלְטֵיל" — לגניבה.

בקלות ובלשונות הרעים נוהגים בקיצוץ ובהשמטה של הדיבור הרע, בייחוד כשהלשון הוא פסוק נודע מן המקרא או התפילה. על נערים יהודים, המחקים ילדי גויים במעשה או במשחק, קוראים את הכתוב "ויתערבו בגוים" (תהלים קו, לה), והפונה להמשכו "וילמדו מעשיהם". רשע, שבא על עונשו, קוראים עליו את הפסוק מ"יגדל אלהים חי": "נותן לרשע" או

15. עיין פסחים ג ע"א.

16. פתרגום אונקלוס לויקרא יח, יט.

17. השוה מגילה ט ע"א. ר' זכריה אלצ'אהרי כינהו "רומח", שהוא

"חמור" בהיפוך אותיות.

18. לשון קצר מן "מטיל שלום". השוה "ומטיל שלום בבית בטל"

(מדרש קהלת יב, ה; ויקרא רבה יח, א).